

A szovjet tényező*

Ez a találó címmel megjelent kötet jóval többet mond, mint a tanulmány formájában kiadott szövegek együttese, így megérdemli a monografikus összeállítást a szovjet tanácsadók hazai szerepéről. Mindjárt kissé ki is kell igazítanom az alcímet, amelyben a tanácsadók pusztán magyarországi jelenlétéről van szó. Örömmel teszem, ugyanis a könyv első egyharmada a kelet-európai kitekintést, illetve a második világháború előtti előzményeket foglalja össze külföldi szak- és levéltári irodalom segítségével. A könyv a magyar történettudomány számára sok újdonságot rejt magában.

Meg kell említeni, hogy a nemzetközi kitekintés nem kis feladatot jelentett, hiszen korántsem lelhető fel az anyag angol és orosz nyelven, hanem lengyel, cseh és szlovák, bolgár, szerb-horvát, valamint német nyelven található meg a szakirodalom, s ezekkel mind meg kellett birkóznia a magányos kutatónak. (Szerencsére segítség is kínálkozott Gecsényi Lajos személyében, mint olvashatjuk az előszóban.)

Mindjárt az első fejezet inspirálóan hat az emberre. Az 1945 előtti előzményeket illetően Mongólia szovjet fennhatóság alá kerülését és a spanyol polgárháborús példát említi a szerző. El is rugaszkodom a szövegtől. Az előbbi a gyarmatosítással, az utóbbi a fegyveres segítséggel vagy más kifejezéssel, a beavatkozással van összefüggésben. Két markánsan eltérő hely-

* BARÁTH Magdolna: *A szovjet tényező. Szovjet tanácsadók Magyarországon.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2017.

zet. A mongol minta kétségtelenül a kelet-európai lépéssorozatot távol-keleti előzményének számít, de érdekes párhuzamok adódnak a kapitalista gyarmatosítással, vagyis egy nép tőkés és államszocialista leigázásának összehasonlításával. A tőkés behatolás a katonai megszállást az adminisztratív, állami szerepvállalással egészíti ki, mi több az anyaállam helyi kolóniáinak kialakulása is megfigyelhető, nevezetesen az uralkodó rétegek pozícióinak, a kereskedelmi és az ipari-mezőgazdasági tulajdonosok és azok értelmiségi, rendőri-katonai csatlósainak státuszai megszerzéséről van szó. Ugyanakkor a kolonialisták szövetségest keresnek és találnak, szimbiózisban élnek a helyi komprádor burzsoáziával és ennek ideológiai-fegyveres rendfenntartó csoportjaival, az elnyomottakkal szemben. A gyarmatosítók meggyengülésével ez utóbbi motiválja aztán az elszakadást, a függetlenségi harcot, a második világháború után több helyen szocialista segítséggel.

A szovjet behatolás kapcsán fel kell tenni a kérdést, mi volt a funkciója? Az első lépcsőben a második világháború után a háborús veszteség kompenzálása, javak és munkaerő biztosítása; mindez hasonló volt a tőkés expanzió funkcióihoz. A második lépcsőben ennél még szigorúbb, mondhatni kiméetlenebb célok irányították a behatolást. A sztalinizáció egyet jelentett az egyneműsítéssel a militarizálás jegyében. Ekkor katonai, rendőri, politikai, gazdasági és kulturális eszközökkel egyaránt éltek, és nem véletlen, hogy ezekben az években volt a legnagyobb létszámú és a legkiterjedtebb az úgynevezett tanácsadók jelenléte. A tábor legjelentősebb országában, Lengyelországban például szinte az egész katonai vezetést át akarták venni a szovjetek. A modernizációs tendenciák itt is jelen vannak, csakhogy ebben a térségben nem a gazdaság részleges, hanem teljes átalakítása a célkitűzés. Változás következett be 1953, majd még inkább 1956 után. Egyrészt megindult az enyhülés, másrészt a desztalinizáció nyomán részlegesen lehetőség nyílt helyi variációk követésére, harmadrészt ennek következtében a befolyásolás más eszközei kerültek előtérbe. A nemzetközi uralkodó bürokrácia is differenciálódott. Nemzeti uralkodó osztály és értelmiség (komprádor bürokrácia) lépett a helyébe, és ez megnö-

velte a mozgásterüket. Ez egészült ki moszkvai és otthoni politikai kiképzéssel, de idevehetjük még a korabeli közös nyelv, az orosz általánossá tételét is. Ugyanakkor kialakultak az egyeztető intézmények és mechanizmusok, titkosszolgálatiak és diplomáciaiak, a Varsói Szerződés keretében katonai, az átalakuló, felduzzasztott KGST és a kétoldalú intézmények esetében gazdasági és tudományos, és az egyéb nemzetközi egyeztetések szinte felsorolhatatlan fórumrendszerei. Baráth Magdolna joggal beszél konszolidált kapcsolati hálóról, ami azonban itt-ott felfoszlik. A tanácsadók szerepe halványult, majd 1956 után majdnem teljesen átalakult. Ugyan nem tűnt el ennek ideológiai alapja, nevezetesen a legfejlettebb, már a kommunizmust építő, hatalmas erővel rendelkező szovjet társadalom és állam képe, de e mellett egyre inkább érvényesült az egyenrangúságon alapuló kooperáció mechanizmusa is. Ez pedig, még ha lassan is bontakozott ki, a szuverenitás előterbe kerülését jelentette. A szovjet kép gyökeres megváltozása a Gorbacsov-korszakra esik, amikor például nálunk – az MSZMP Politikai Bizottságának 1989. március 14-i határozatában – nyíltan deklarálták, hogy a Szovjetunió fejletlenebb, mint a kelet-európai szatellitországok, mi több súlyos válsággal küszködő birodalom. A korszak végére inkább nekünk kellett volna tanácsadókat küldeni Moszkvába, semmint fordítva. Ezzel szemben a tőkés országok folyamatosan megőrizték fölényüket még a függetlenségüket megszerző országokkal szemben is. (Tisztelet a kivételnek.)

Az egyenlőtlenségek kutatásának nemzetközi, mondhatni világméretű jelenségével állunk szemben, ennek része ez a munka, amihez értékes adalékokat nyújt a könyv a maga összehasonlítást motiváló látószögével.

Tanulságos a spanyol polgárháborús példa is. Ebben az esetben a nyílt szovjet beavatkozásra nemzetközi következményei és kockázata miatt nem volt lehetőség, így pro forma kettévált a Kominternen keresztül zajló és a direkt moszkvai segítségnyújtás. Előbbi a nemzetközi brigádok szervezésével, utóbbi a fegyverszállítások és azok kezelői, valamint a katonai tanácsadók fedett átdobásával volt egyenlő. A második világháborús eset annyiban különbözött a spanyoltól, hogy nem volt szükség a

rejtett szerepvállalásra sem a jugoszláv partizánhadsereg, sem a bolgár reguláris erők esetében. Egészen más a harcoló csapatoknál az együttműködés a szövetségesekkel, ugyanakkor más a békés körülmények közötti idegen jelenlét. A szakirodalom szerint a lengyelek esetében figyelhető meg, hogy a Szovjetunió nem vonta vissza az összes emberét a hadseregből, hanem egyes fontos beosztásokban ott maradt a létszám harminc százaléka még 1946-ban is. Feltételezhetően a jugoszlávoknál nem vagy alig maradt szovjet tanácsadó, a bolgároknál nem tudható, hányan voltak szovjetek. A spanyolországi mindenekelőtt a kifejezetten háborús, katonai beavatkozásra példa, jellemzője a fegyver- és más nyersanyagszállítás, illetve a bonyolultabb – például repülő, harckocsi – harci felszereléseket kezelő személyzet biztosítása, és a tisztek exportja. Feltételezhetően ebből a szempontból nem is igen különbözött a világ más táján alkalmazott megoldásoktól.

Érdemes megemlíteni az úgynevezett partizániskolákat, ahol nem egyszerűen katonai kiképzés folyt, hanem ideológiai-politikai ismereteket is átadtak, egész egyszerűen pártiskolák voltak, ahol a hadifoglyokból jövő pártapparátustagokat „neveltek ki”. Magyarország esetében meglehetősen szerény katonai eredménnyel, ugyanakkor annál inkább hatásos volt ez politikai értelemben. Ezek a táborok a hazai kommunista pártiskolák elődeinek voltak tekinthetőek, de a szovjet iskolák mintáit követték. Hozzá kell tenni, hogy a magyar partizániskolákban a politikai okítást emigráns magyar kommunisták végezték, de a parancsnokságot a szovjetek látták el. Az ezekben tanulók tipikus példája Kossa István, aki a krasznogorszki antifasiszta tábor „hallgatója”, majd a juzsai iskola oktatója volt, és politikai munkára dobták át a fronton, majd 1945–1948 között a Szakszervezeti Tanács főtítkára lett.

A szovjetek által megszállt német területek, és Jugoszlávia speciális helyzetben voltak. Előbbinél nem jött létre a szuverén német állam, így azt szovjetek pótolták, utóbbinál a szovjetekkel való konfliktus egyik kulcsmozzanata épp a tanácsadókkal való nézeteltérés lett. A többi országban a kommunista pártok kéréseit mindenekelőtt gazdasági szakértői szükséglet moti-

válta, eleinte csak gazdaságpolitikai, irányítási képességeik növelése, később az ismeretlen tervgazdasági technológia felé való mozgás miatt. Ezekben az országokban ugyanis alig volt sejtelmük a kommunistáknak arról, hogyan kell bevezetni és működtetni a piacmentes, irányított gazdasági szisztémát.

Baráth Magdolna az 1945–1948 közötti korszakot elkülöníti az ezt követő évektől, 1948 végének, 1949 elejének hónapjait fordulópontnak tekinti a tanácsadói rendszer kialakulásának folyamatában, nevezetesen innen kezdve beszélhetünk állandósulásról.

Itt kell kitérnem arra a Terror Háza Múzeum szovjet tanácsadók termével kapcsolatban a monográfia bevezetőjében szereplő bírálatra, amelyben a szerző meglehetősen eufemisztikus megfogalmazása szerint „nem arról volt szó”, hogy az 1945–1950-es évek esetén a magyar politikai elit fölött a szovjetek által ideküldött tanácsadók álltak, és már 1945-ben megszállták Magyarországot. Sem jelenlétük, sem befolyásuk nem volt jelentős, és végképp abszurd a szakértők általi megszállás kifejezés használata. Az eufemizmust tehát a „nem elég árnyalt” kifejezésre értem, ami helyett a „vaskos tévedés” volna pontos.

A könyvben ezt követi a koncepciós perek időszaka és az állambiztonsági tanácsadók intenzív offenzívája a kelet-európai országokban. Ezt a Jugoszlávia-ellenes hidegháborús hadviselés okozta a határországokban, és a szovjet legfelsőbb vezetés, személy szerint Sztálin irányításával zajlott le. Csehszlovákiában és Lengyelországban más ürügyet találtak, illetve azt is megtudjuk, hogy a lengyelek addig húzták-halasztották a Gomulka elleni pert, amíg Sztálin meg nem halt, így ő megmenekült. Az egyes országokhoz a szovjet ágenseket az SZKP Politikai Bizottsága nevezte ki, illetve váltotta le, helyenként a PB egyes tagjai személyesen irányították őket, hacsaknem közvetlenül Sztálin. Olykor nem lehetett tudni, mit csinál a jobb kéz, és mit a bal. Erre jellemző magyar vonatkozású eset volt, amikor Pálffy György altábornagyról, honvédelmi miniszterhelyettesről 1949. júliusi letartóztatása után derült ki, hogy a szovjet katonai hírszerzés ügynöke.

Fontos adalék, hogy az 1951. január 9–12-i moszkvai csúcstalálkozóra vonatkozóan most már nem pusztán Rákosi Mátyás memoárjára hagyatkozhatunk, hanem szovjet szerzők tolmácsolásában arra is, hogy milyen hadigazdasági fejlesztési igénnyel léptek fel a szovjetek. Az ötvenhárom új hadiüzem és kilencvenkét hadiipari vállalat követelménye megdöbbenő adat például a lengyelekkel szemben. Érdemes lenne a jegyzőkönyvet magyar nyelven publikálni, hiszen a térség jellegzetes és nagy horderejű dokumentuma.

A könyv nagyobb része természetesen a magyar esetet taglalja. Fontos a Vörös Hadsereg kötelékében tartózkodó kémelhárító, felderítő intézmények és más ágensek, parancsnokok, beosztottak, valamint a SZEB kötelékében jelen levő mintegy hétszázötven szovjet ellenőrző személy megkülönböztetése a későbbi tanácsadóktól. Az első két csoport nem magyar kötelékben állt, ők a magyar hatóságokkal szembenálló képviselők, azoknak partnerei. Formálisan nem voltak fölérendeltjei a magyaroknak, bár a kötelezettségek, és a hadsereg esetében a győztes erőfölénye hierarchikus viszonyt eredményezhetett. Mindenképp idegen tényezők, a szövetséges hatalmak képviselői. A SZEB ráadásul két ország közötti írásos, vagyis a fegyverszüneti megállapodás alapján tevékenykedett. Emellett a Szövetséges Ellenőrző Bizottság alapszabályzata rögzítette a „politikai tanácsadó” intézményét, ezenkívül volt egy sor szakértője, de ezek a feladatkörök egy szuverén szervezet munkamegosztására vonatkoztak.

Egészen más volt a helyzetük az 1949-ben megjelenő tanácsadóknak. Ezeket magyarok, illetve kelet-európaiak kérték, és a hazai intézményekben vagy intézményekhez telepítve alkalmazták őket. Az ötvenes években elszaporodó tanácsadók és a szakértők közötti pontos megkülönböztetést már a monográfia bevezetője tisztázza. Kérdés, hogy mikor érkezik az első tanácsadó Magyarországra. Az első félig-meddig tanácsadónak tekinthető személy egy Orlov nevű civil ruhás GPU-tiszt lehetett, aki az Andrássy út 60.-ba volt beosztva mint összekötő. Ekkor azonban még együttműködés volt a magyar és szovjet szervek között.

A szerző leírja, hogy Rákosi sokat panaszkodott káderhiányra. Igyekezett a sokszor évtizedek óta a Szovjetunióban tartózkodó magyar emigránsokat hazahozni, akik nyilvánvalóan szovjet állampolgárságot kaptak. Ez részben sikerült is. A kommunista pártot erősítették, idehaza munkát, beosztást kaptak, de nem tekintjük őket szovjetszakértőknek, hanem hazatelepülőeknek. Más a helyzet például Varga Jenővel, akit nem engedtek visszatelepülni, csak vendégként jött Budapestre, előadásokat tartott, de nem nyilvános formában is készített javaslatokat hazai elvtársainak, továbbá levelezésben állt Rákosival, leírta véleményét gazdasági és politikai kérdésekben. Kérdés, hogy Vargát tekinthetjük-e a kommunista párt egyik szovjet tanácsadójának? Hangsúlyozom azonban, hogy a kommunista párté volt, és ez rendben is van, hiszen ilyen, mi több nem is magyar véleményező volt a pártok mellett, talán a kormány közelében is. Egészen más volt, amikor hivatalos állami státuszokban alkalmaztak szovjet állampolgárokat, még akkor is, ha nem döntéshozó állásokban. (Más minőség a német és lengyel tengely, ahol ilyen helyekre is állítottak szovjetekeket.) A könyv szerint Rákositól az első magyar kérés 1948. november 4-ét követően ment el a Szovjetunióba, ami 1949. július elején teljesült. Ezután megnyíltak a zsilipek. Ez a könyv legterjedelmesebb része, és itt mutatkozik meg leginkább a történeti türelem és kitartás.

A majd minden területen jelen lévő tanácsadók használtak-e az országnak, vagy sem? Azt nem lehet a tanácsadók nyakába varrni, hogy a vezetők mindenben parancsra követték vagy belső meggyőződésből utánozták a példakép Szovjetuniót, ennek megfelelően a régi szakembergárda igen sok tagját félreállították. Baráth Magdolna az Országos Tervhivatalt említi egyik példaként. Itt bizonyos V. K. Bacsin valamennyi kollégiumi ülésen, illetve olykor a főosztályvezetők tanácskozásán is részt vett, és hozzá is szólt, jelentett Kiszeljov nagykövetnek. Tanáccsal látta el a Moszkvába a Goszplanba, vagyis a szovjet tervhivatalba látogató magyar küldöttséget. Hozzá kell tennem, hogy Vas Zoltán *Betiltott könyvemben* pozitív emlékeket idéz fel az általa csak szakértőként emlegetett szovjetről. Emellett

1949-ben a szovjet hivatal odakinn még előadásokat is tartott a magyaroknak, és mindezek nyomán „ügyszólván teljesen gépiesen átvettük az ekkor már közel két évtizedes szovjet tervezési rendszert” (94.). Ez az önkritikus rész helytálló, ha eszünkbe jut a reform egyik fő kifogása a túlcentralizált, mindent előíró tervezésről. Ettől függetlenül igaz, hogy a tanácsadók részben betöltötték a hiányt, és olykor-olykor még hasznosan is tevékenykedtek. (Például a metró építésénél, a textiliparban, vagy a Dunai Vasmű létrehozásánál.) Máskor tökéletes melléfogás volt a nem kis költséggel járó alkalmazásuk. Ilyen volt a gyapottermesztés elősegítésére hivatott „szakértő”.

Végül ki kell emelni a kötet azon megállapítását, hogy a változás – tulajdonképpen az egész régióban – nem Sztálin halálával, hanem 1956-tal következett be. Ekkor változott meg a tanácsadók szerepe, és váltak „szakértővé”, hogy ezzel a leegyszerűsítő hasonlattal éljek. Ennek magyarázata túlnő a kötet tárgyán, és beható vizsgálatot követel. KGST-történeti ismereteim okán azt a feltételezést fogalmaznám meg, hogy a hruscsovi vezetés a lengyel és a magyar válság okán változtatott politikai és gazdaságpolitikai stratégiáján, és jobban alkalmazkodott az egyes országok nemzeti sajátosságaihoz, erőfölényét, gazdasági potenciálját a munkamegosztásra összpontosította.

Külön meg kell említeni, hogy a könyv kiegészül öt fontos és alapvető, ezen belül három orosz levéltári dokumentummal, két névsorral, rövidítések jegyzékével és névmutatóval.

A kötet magas szakmai színvonala, nemzetközi áttekintése révén több mint a hazai szovjet korszak egy fontos vetületének mélyreható elemzése. Inspirálója a Szovjetunió és csatlós államai kapcsolattörténetének, tágabban a 20. század egyenlőtlenségei kutatásának, annak a sajátos helyzet megértésének, hogy a tőkés centrumországok mellett miként sikerült egy periferikus birodalomnak befolyási övezetében tartania fejlettebb országokat majdnem fél évszázadon át.